

Інформація за іншими предметними напрямками досліджень за спеціалізаціями в галузі знань 08 – “Право”

УДК 342.6:35.072.1

АНТОНЮК О.М., аспірантка НТУУ “КПІ ім. Ігоря Сікорського”.

**ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ ЗДІЙСНЕННЯ РЕФОРМИ
ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ**

Анотація. У статті висвітлено історико-правові передумови здійснення реформи децентралізації публічної влади в Україні. Досліджено основні історико-правові етапи розвитку ідеї децентралізації влади, які справили значний вплив на формування сучасної концепції реформи децентралізації публічної влади в Україні. Охарактеризовано історичні передумови здійснення реформи децентралізації протягом основних історичних етапів розвитку української державності. Обґрунтовано, що початковим етапом виникнення історичних передумов децентралізації публічної влади слід вважати період Київської Русі, оскільки саме у цей період закладено правові основи української державності, відбулось формування основних державних інститутів. З'ясовано здобутки основних історичних етапів на шляху до здійснення децентралізації публічної влади в Україні.

Ключові слова: історико-правові умови, реформа децентралізації, публічна влада, місцеве самоврядування.

Summary. The article highlights the historical and legal preconditions for the implementation of the reform of decentralization of public power in Ukraine. The main historical and legal stages of development of the idea of decentralization of power, which had a significant impact on the formation of the modern concept of decentralization reform of public power in Ukraine, are studied. The author describes the historical preconditions for the implementation of decentralization reform during the main historical stages of development of Ukrainian statehood. It is substantiated that the initial stage of historical preconditions for decentralization of public power should be considered the period of Kievan Rus, because it was during this period that the legal foundations of Ukrainian statehood were laid, the formation of basic state institutions took place. The author clarifies the achievements of the main historical stages on the way to the decentralization of public power in Ukraine.

Keywords: historical and legal conditions, decentralization reform, public authorities, local self-government.

Аннотация. В статье освещены историко-правовые предпосылки осуществления реформы децентрализации публичной власти в Украине. Исследованы основные историко-правовые этапы развития идеи децентрализации власти, которые оказали значительное влияние на формирование современной концепции реформы децентрализации публичной власти в Украине. Охарактеризованы исторические предпосылки осуществления реформы децентрализации в течение основных исторических этапов развития украинской государственности. Обосновано, что начальным этапом возникновения исторических предпосылок децентрализации публичной власти следует считать период Киевской Руси, поскольку именно в этот период заложены правовые основы украинской государственности, состоялось формирование основных государственных институтов. Установлены достижения основных исторических этапов на пути к осуществлению децентрализации публичной власти в Украине.

Ключевые слова: историко-правовые условия, реформа децентрализации, публичная власть, местное самоуправление.

Постановка проблеми. Процес децентралізації влади, що наразі триває в Україні, має певні історичні передумови, які справили значний вплив на сучасні форми реалізації адміністративної реформи у цій сфері. Зокрема, тісний зв'язок між історичними передумовами децентралізації влади та формами здійснення відповідних реформ пояснюється, головним чином, тим, що саме особливості історико-правових, історико-соціальних та інших умов становлення та розвитку місцевої влади детермінує обрання відповідних способів реалізації реформи децентралізації. Це означає, що у сучасних умовах форма демократизації державної влади шляхом передачі значної частини владних повноважень від центральних до місцевих органів влади обумовлена особливостями історико-правових традицій, правової культури певної держави та ін.

Отже, дослідження історичних умов реалізації реформи у сфері децентралізації влади дає можливість відшукати оптимальну модель формування спроможної місцевої влади в Україні.

Результати аналізу наукових публікацій. Історичний аспект децентралізації влади в Україні досліджували такі науковці як М.М. Бедрій, Ю.П. Козаченко, О.М. Оргієць, Р.І. Панчишин, О.В. Ременяк та інші. У вказаних роботах науковцями висвітлюються, головним чином, питання становлення та розвитку місцевого самоврядування на території українських земель. Деякі наукові дослідження (Бедрій М.М. Верв у Київській Русі: самоврядування і право) присвячені певному історичному етапу розвитку місцевого самоврядування, в інших (Ременяк О.В. Децентралізація публічної влади в правовій теорії та державотворчій практиці) висвітлюється переважно історичний аспект децентралізації влади.

Разом з тим, незважаючи на значну кількість наукових досліджень, присвячених зазначеній проблематиці, у вітчизняній науці адміністративного права недостатньо комплексних наукових робіт, присвячених історико-правовим передумовам розвитку ідеї децентралізації влади, які справили значний вплив на формування сучасної концепції реформи децентралізації публічної влади в Україні, що підтверджує актуальність та своєчасність запропонованої теми статті.

Метою статті є визначення історико-правових передумов здійснення реформи децентралізації публічної влади в Україні.

Для досягнення поставленої мети передбачені завдання щодо визначення: початкових етапів виникнення історичних передумов децентралізації публічної влади; історичних передумов здійснення реформи децентралізації на різних історичних етапах розвитку української державності; з'ясування здобутків основних історичних етапів на шляху до здійснення децентралізації публічної влади в Україні.

Виклад основного матеріалу. У сучасній науковій літературі не склалося єдиної точки зору щодо історичного періоду, який можна вважати відправною точкою у процесі здійснення реформи децентралізації влади на українських землях.

Приміром, Ю.П. Козаченко, досліджуючи історичні передумови децентралізації в Україні, зазначає, що першим кроком на шляху становлення в Україні місцевого самоврядування стала ратифікація Європейської хартії місцевого самоврядування, що було прийнята Радою Європи в 1985 році. Водночас він також зауважує, що одним із яскравих символів вітчизняної державності, для яких характерні риси децентралізації, була Українська Центральна Рада під управлінням державного діяча М. Грушевського. При цьому Ю.П. Козаченко акцентує увагу на тому, що публічна громадська модель є аналогом “верств” населення за часів Київської Русі, інша адміністративна модель об'єднує в процесі децентралізації систему державного управління та громадського управління. децентралізація є передачею компетенцій та відповідальності за виконання

зобов'язань щодо державної служби від центрального уряду до місцевих або субнаціональних урядів. Децентралізація може відбуватися в політичній, адміністративній, фінансово-бюджетній та інших сферах [1, с. 214-215, 217].

Інші науковці стверджують, що в Україні процес децентралізації влади розпочався лише у 2014 – 2015 роках як реакція на фактичне існування протягом 2010 – 2013 рр., усупереч Конституції України, суперпрезидентської республіки, за якої встановлена жорстка централізація повноважень і ресурсів органів виконавчої влади (фактично знівельовано місцеве самоврядування, знищена фінансова самостійність територіальних громад, небачених масштабів сягнула корупція) [2, с. 23].

Досить ґрунтовний підхід до розроблення історичної періодизації процесу децентралізації влади знаходимо у роботі Ю.О. Буглака. Зокрема, на думку науковця, перші прояви децентралізації влади мали місце за часів Київської Русі (кінець IX ст. – середина XIV ст.) [3, с. 41-42]. Як вважаємо, можна погодитись з тим, що першим етапом становлення та розвитку місцевого самоврядування як головного інституту, який утворюється у процесі децентралізації влади, є період Київської Русі.

Деякі науковці зазначають, що система адміністративного управління Київської Русі генетично виросла з родоплемінної системи і військово-десятичної організації, але була істотно скоригована розвитком міського самоврядування (віча) і зміцненням спадкових князівських династій, регламентацією правових відносин [4, с. 7].

В обґрунтування думки про те, що перший етап становлення і розвитку інституту децентралізації влади бере свій початок від Київської Русі, О.В. Ременяк зазначає, що хоча основним інститутом державної влади у період існування Київської Русі була князівська влада, однак історичні трансформаційні зміни зумовили зміну системи публічної влади. Науковець наголошує, що на початку IX ст. децентралізація публічної влади характеризується її поділом між різними державними інституціями як-от: княжа влада, боярська рада, що була постійним дорадчим органом при князеві, князеві з'їзди (снєми), що наділені повноваженнями вирішувати питання зміни територіального устрою, ухвалення законодавчих актів, вирішення військових і політичних питань [5, с. 38].

М.М. Бедрій зазначає, що у період Київської Русі закладалися основи організованої територіальної громади та з'являлись перші форми об'єднаної громади. У якості прикладу вчений наводить таке організаційне утворення як “верв” – сільська територіальна громада, яка наділялась правом місцевого самоврядування та судовими функціями. Більшість вчених схиляються до того, що верв являв собою спілку сіл, тобто це своєрідне об'єднання сільських територіальних громад. Верв не лише здійснював самоврядування та судочинство на певній території, але й забезпечував чинність існуючих правових звичаїв, а також формував нові. Відтак у Київській Русі утворилася окрема підсистема звичаєвого права, яку називають “вервним правом”, яке стало ядром звичаєвого права Київської Русі [6, с. 39-40].

Р.І. Панчишин, відстоюючи позицію стосовно того, що основи децентралізації влади були закладені ще у період Київської Русі, вказує, що саме у даний період громада демонструвала досить високу спроможність щодо вирішення найбільш важливих внутрішньодержавних питань. Причому, організаційно та функціонально вона була відокремлена від князівської влади, що свідчить передусім про наявність у неї самостійних функцій та реальних повноважень, необхідних для їх реалізації. Правовий статус верв та віче закріплювався в перших джерелах права Київської Русі – різних редакціях Руської правди та джерелах звичаєвого (вервного) права [7, с. 57].

Деякі науковці, досліджуючи історію Київської Русі, уточнюють, що реформу децентралізації земель навколо Києва розпочав князь Олег. Причому першопричиною такої реформи стала необхідність упорядкування системи збирання податей [8, с. 347]. Зазначається, що не родова община, а місто стає суб'єктом зобов'язання зі сплати відповідних платежів і саме воно гарантувало сплату коштів на її утримання. Отже, місто мало самоорганізуватись своїми силами, зібрати та заплатити князю гроші для забезпечення миру [9, с. 126].

Отже, у даному випадку йдеться про формування фінансових засад децентралізації влади, що вперше продемонстрували важливість такої складової як фінансова спроможність громади до самоорганізації.

Інші науковці, пояснюючи особливості децентралізації влади у Київській Русі, зазначають, що матриця владних відносин, яка сформувалася на Русі, відображала особливості різних форм соціально-економічного освоєння території та її членування. Зрештою її занепад став наслідком того, що регіонально-корпоративні інтереси знаті взяли гору над загальнодержавними. Саме міжусобна боротьба князів Русі стала передумовою першої зі значних біфуркацій в історії України, коли здійснювався вибір шляхів розвитку між централізованою та роздрібненою державою [10].

Таким чином, у період Київської Русі були закладені важливі основи утворення багатьох сучасних інститутів місцевого самоврядування, що має безпосереднє відношення до децентралізації влади. Зокрема, саме у цей період на законодавчому рівні розмежовано повноваження між князівською владою, боярами, віче, а також утворено верви – прототипи сучасної територіальної громади, до яких передано деякі функції по управлінню місцевими територіями.

Наступним етапом, який мав важливе значення для становлення інституту децентралізації влади, став період магдебурзького права (охоплює період Литовсько-Польської доби).

Магдебурзьке право передбачало звільнення міського населення від юрисдикції урядової адміністрації (феодалів, воєвод, намісників), вони також отримували можливість запровадження власного виборного органу магістрату на чолі з бургомістром й ратманами (радниками). Магдебурзький привілей дозволяв міщанам утворювати в місті свою громаду [11, с. 35]. До складу громади входили міщани – жителі міста, але лише ті, які мешкали поза межами земельної території, що належала єпископу чи князю замкові [12, с. 258].

Основоположною ідеєю доби магдебурзького права було формування відносно самостійних від централізованої влади міст, наділених спеціальним документом – грамотою – правом на участь в управлінні справами відповідного міста незалежно від урядової влади.

У науковій літературі зазначається, що за магдебурзьким правом виборним органом влади міста був магістрат, який складався з двох частин: ради (управлінський орган), до якої входило три – шість радців на чолі з бургомістром, що періодично змінювався з числа радців, та лави (міський суд), до якої належало від трьох до дванадцяти лавників на чолі з вйтом. У містах з повним Магдебурзьким правом останнього обирали самі городяни з наступним затвердженням королем однієї з чотирьох запропонованих кандидатур, а з неповним (ратушні міста) – це право належало главі держави [13, с. 9].

Таке самоуправління в українських містах, в яких діяло магдебурзьке право, нагадувало сучасну систему місцевого самоврядування. Однак, на відміну від останньої, система міського самоуправління на території українських земель в Литовсько-

Польську добу характеризувалась відсутністю уніфікованих правил такого самоуправління, неоднаковістю становища міст та як наслідок – різним обсягом повноважень, які надавались на підставі відповідної грамоти, а також правом князя втручатися у здійснення самоуправління містом, включаючи позбавлення наданих привілеїв.

З огляду на зазначене, можна погодитись з думкою А.В. Бортнікової, яка досліджуючи становлення місцевого самоврядування на Волині, доходить висновку, що головними принципами формування та діяльності міських урядів на магдебурзькому праві були становість, корпоративізм, поєднання власності та влади, відсутність чіткого поділу на адміністративну діяльність і суд та ін. Організація суспільного життя міст, побудована за такими принципами, неминуче створювала підґрунтя для соціальних конфліктів: між привілейованими та непривілейованими верствами населення; інститутами державної влади й самоврядуванням; правом і беззаконням; міщанами магдебурзької юрисдикції і власниками та жителями юридик; церквою і міщанською громадою на магдебурзькому праві тощо [14, с. 297].

Щодо системи утворюваних органів самоуправління міста необхідно вказати на таке оформлення: рада, до складу якої входив вїйт (голова сільської гміни), бургомістр чи президент міста (голова міської гміни), староста (повітовий керівник і очільник місцевого самоврядування відповідної адміністративно-територіальної одиниці) та маршалок воєводства (губернатор), його заступник та інші члени [15, с. 270]. При цьому слід зауважити, що наведена система самоуправління була запозичена із польської, оскільки дія польського законодавства була поширена на більшій території українських земель.

Зважаючи на важливе значення Литовсько-Польської доби для здійснення на українських землях реформи децентралізації, деякі науковці, досліджуючи вплив магдебурзького права на становлення інституту місцевого самоврядування в Україні, цілком справедливо виокремлюють такі наслідки упровадження магдебурзького права в українських містах: припинення дії звичаєвого права (чи то польського, чи то литовського, чи то руського, чи то будь-якого); влада воєвод, намісників або урядників відтепер не поширювалась на міщан, які потрапляли під юрисдикцію вїйта; запроваджувалося обрання органів міського самоврядування; в місті засновувались один або кілька ярмарків та дозволялися щотижневі торги; будівництво в центрі міста ратуші та адмінбудівель; дозволялося проводити займання незаселених ділянок у місті та поза ним, як і користування прилеглими лісами та угіддями [16, с. 7].

Отже, запровадження у деяких українських містах магдебурзького права стало поштовхом для утворення певної організаційно-оформленої системи органів місцевого самоврядування, наділення їх повноваженнями у сфері здійснення місцевого управління, вирішення питань місцевого значення, незалежно від центральної урядової влади.

Важливі історико-правові передумови для здійснення реформи децентралізації склалися у козацьку добу. Досліджуючи цей історичний період у контексті формування системи місцевого самоврядування, Ю.О. Буглак зазначає, що найважливішими здобутками цієї доби є: закріплення терміну “повноваження” у тексті Конституції Пилипа Орлика від 5 квітня 1710 року, що регламентувала повноваження гетьмана, генеральної ради та генерального суду, та формування триступеневої структури військового управління державою (генеральний, полковий і сотенний уряди), в якій повноваження органів місцевого самоврядування відігравали полкові та сотенні козацькі ради [3, с. 41-42].

Водночас, важливо зазначити, що наведені здобутки хоча й були головними та справили значний вплив на подальше здійснення реформи децентралізації на українських землях, однак, окрім цих здобутків, необхідно вказати на деякі інші перетворення, які мали не менш важливе значення у сфері оформлення сучасної системи місцевого самоврядування.

Зокрема, у цей період сформувалась досить розгалужена система органів самоуправління, на чолі якої знаходилось зібрання всіх без винятку козаків – рада (коло). При цьому особливістю організації цього органу було те, що існування ради не регламентувалося формальними правилами, традиційно коло скликалась щорічно 1 січня на Січі, для переобрання отамана та старшини, а в разі поточної потреби скликалися неординарні ради, які могли збиратися там де виникала така потреба. Рада була дорадчим органом, інструментом досягнення консенсусу, прийняття спільного рішення, яке ставало обов'язковим для спільноти, що його ухвалила. Щодо виконавчої влади в козацькій громаді, то її обіймав кошовий отаман, який обирався загальним колом на один рік та мав потужний вплив на повсякденне життя Січі. Здійснювати виконавчу владу кошовому отаману допомагала козацька старшина – суддя, осавул, писар, яка обиралася задля виконання волі громади [17, с. 58].

Деякі науковці, досліджуючи процес децентралізації у козацьку добу, виокремлюють такі ознаки децентралізації публічної влади, притаманні запорізькому козацтву: 1) максимальне наближення влади до об'єктів (функціонування органів місцевого самоврядування (загальна козацька рада); 2) забезпеченість ресурсами (кожне муніципальне утворення або автономне козацьке товариство (Запорізька Січ, курінь, полкове та сотенне місто) мали власну скарбницю, яку могли використовувати на власні потреби); 3) доступність участі у житті суспільства та контролю (активне функціонування органів прямої демократії – козацької ради); 4) існування кількох (двох або більше) вертикальних рівнів публічної влади в рамках територіальної організації єдиної держави (функціонування центральної (Річ Посполита, пізніше – Російська держава) та місцевої влади (Запорізька Січ, курінь, полкове та сотенне місто); 5) наявність внутрішньодержавних територіальних утворень із різним правовим статусом і певним ступенем автономії та самостійності (полково-сотенний устрій) [18, с. 207].

Отже, як можна побачити із наведеної системи організації запорізького самоуправління, така система значною мірою нагадувала сучасну організацію органів місцевого самоврядування з відповідним розподілом між органами представницької (яку виконувала козацька рада) та виконавчої функцій (які виконував старшина, спираючись на суддю, осавула, писаря).

Водночас слушною видається думка Є.О. Бутиріна, який зауважує, що від самого початку козацтво чинило супротив всім формам концентрації влади в руках окремих особистостей, намагаючись вирішувати повсякденні питання виходячи з рівності, яка поширювалася й на очільників. Проте, як наголошує науковець, цей егалітарний устрій, притаманний козацькій громаді, не можна ототожнювати з класичною демократією, бо остання передбачає передачу владних функцій окремим особам чи органам [17, с. 58].

Таким чином, у козацьку добу реформа децентралізації набула нових, більш організаційно та інституційно оформлених рис, оскільки сформувалася певна система органів козацького самоуправління, між якими розподілені представницькі та виконавчі функції. Крім того, саме у цю добу демонструється важливість фінансової спроможності козацької громади, яка дає змогу самостійно приймати рішення та втілювати їх у життя.

Наведені історичні етапи мали важливе значення для формування сучасної концепції здійснення реформи децентралізації. У період перебування українських земель під владою Російської імперії та входження до складу Радянського Союзу процес національного самовизначення на українських землях зазнав певного занепаду, а реформи влади були спрямовані, головним чином, на знищення інституту місцевого самоврядування в Україні. Відродження цього інституту придбала можливість лише після здобуття незалежності.

Висновки.

Історично процес формування інституту місцевого самоврядування та децентралізації влади у своєму розвитку пройшов декілька етапів, кожен з яких справляв певний вплив на сучасний стан організації органів місцевого самоврядування, конституційні засади децентралізації влади.

Початковим етапом можна вважати період Київської Русі, коли були закладені основи децентралізації влади, що виражались, передусім, у розмежуванні повноважень між княжою владою, боярською радою, князевими з'їздами (снємами). Крім того у цей період було утворено верви – перші подібні до сучасних сільські територіальні громади, які наділялась правом місцевого самоврядування та судовими функціями.

Важливі історичні передумови для здійснення реформи децентралізації влади склалися у період магдебурзького права (Литовсько-Польської доби), протягом якого відбулось формування відносно самостійних від централізованої влади міст, наділених правом на участь в управлінні справами відповідного міста незалежно від урядової влади. Проте, така організація міського самоуправління характеризувалась відсутністю уніфікованих правил, неоднаковістю становища міст, різним обсягом повноважень, які надавались на підставі відповідної грамоти, а також правом князя втручатися у здійснення самоуправління містом, включаючи позбавлення наданих привілеїв.

Козацька доба у сфері розвитку процесу децентралізації влади дала поштовх для оформлення багатьох сучасних засад організації місцевого самоврядування, зокрема, формування багаторівневої системи органів місцевого самоврядування, розподілом між цими органами представницької (яку виконувала козацька рада) та виконавчої функцій (які виконував старшина, спираючись на суддю, осавула, писаря), набуття органами різного організаційного рівня відносно фінансової самостійності тощо.

Використана література

1. Козаченко Ю.П. Історичні передумови децентралізації в Україні. *Держава та регіони. Серія: "Державне управління"*. 2019. № 3 (67). С. 213-118.
2. Скрипнюк О. Децентралізація влади як чинник забезпечення стабільності конституційного ладу: теорія й практика. *Віче*. 2015. № 12. С. 22-24.
3. Буглак Ю.О. Історичний генезис розмежування повноважень між органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування України. *Topical issues of law: theory and practice*. 2017. № 2 (34). С. 37-44.
4. Оргієць О.М. Становлення територіальної громади під час формування адміністративно-територіального поділу України: історія і сучасність: електронний зб. наукових праць *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2011. Вип. 2 (6). URL: [http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2011-02\(6\)/11oomuis.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2011-02(6)/11oomuis.pdf)
5. Ременяк О.В. Децентралізація публічної влади в правовій теорії та державотворчій практиці: дис. ...канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Львів, 2019. 210 с.
6. Бедрій М.М. Верв у Київській Русі: самоврядування і право. *Вісник Львів. ун-ту. Серія: "Юридичні науки"*. 2011. Вип. 54. С. 39-40.

7. Панчишин Р.І. Об'єднана територіальна громада як суб'єкт муніципально-правових відносин. Системно-онтологічний аналіз: монографія; за ред. Марцеляка О.В. Київ: Основа, 2020. 400 с.
8. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Русский Хронографъ. Часть первая. СПб: Тип. М.А. Александрова, 1911. Т. 22. 568 с.
9. Настюк А.А., Муляр Г.В. Вплив податкової системи на децентралізаційні процеси в Київській Русі. Муніципальна реформа в контексті євроінтеграції України: позиція влади, науковців, профспілок та громадськості: матеріали Третьої щорічної всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ: ТОВ "ВІ ЕН ЕЙ ПРЕС", 2019. 228 с.
10. Дністрянський М. Адміністративно-територіальний устрій України крізь призму геополітики. *Дзвін*. 1996. № 8. С. 93-104.
11. Мануїлова К.В. Магдебурзьке право в українських містах: модель децентралізації публічної влади. *ДонДУУ*. 2016. № 1 (70). С. 33-40.
12. Ровинська К.І. Магдебурзьке право як підґрунтя формування місцевого самоврядування на території України. *Теорія та практика державного управління*. 2013. № 2. С. 257-263.
13. Реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: матеріали для самопідготовки; уклад. В.М. Бойко. – (Черніг. центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів держ. влади, місцевого самоврядування, держ. п-в, установ і орг.). Чернігів: ЦППК, 2014. 40 с.
14. Бортнікова А.В. Місцеве самоврядування на Волині: суспільнополітичні традиції і сучасний процес децентралізації: дис. ...докт. політ. наук: спец. 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Луцьк, 2018. 495 с.
15. Віліжінський В. Реформування системи місцевого самоврядування в Польщі: досвід для України. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2014. Вип. 2 (21). С. 265-277.
16. Бутирін Є.О. Запровадження магдебурзького права на теренах українських земель періоду Литовсько-Польської доби. *Приватне та публічне право*. 2019. № 4. С. 3-9.
17. Бутирін Є.О. Місцеве самоврядування періоду козацької доби (кінець XV ст. - першої половини XVII ст.). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: "Право"*. 2019. Вип. 17. С. 55-64.
18. Мануїлова К.В. Засади децентралізації в публічній владі запорізьких козаків. *Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського. Серія: "Державне управління"*. 2018. Т. 29 (68). № 1. С. 205-209.

~~~~~ * * * ~~~~~